

Religie als instrument voor ontwikkelingssamenwerking

David Renkema*

Summary

Development cooperation engages with people for whom religious identity is very significant. However, it is not the remit of development policy to be immediately concerned with the truth content of theological concepts such as an afterlife, God, paradise or spirits. What matters is that most people in developing countries have strong religious convictions, and that development cooperation takes appropriate account of them. In this context religious resources (spiritual experiences, religious ideas, religious movements and religious practices) can be a useful instrument in striving for sustainable development.

In order to tap religious resources, development organisations need some skills, such as:

- *Religious empathy*
- *Contextual knowledge of the religious map and the religious resources*
- *Awareness of one's own ideological and religious identity.*

Besides this functional rationality, there is such a thing as substantial rationality. In debates where religious leaders engage in criticism of the development model, they tend to express a range of different visions for the ideal society, for the relationship between humans and the natural world, and on ultimate questions about good and evil. Development cooperation has to deal with differences.

Inleiding

Wat heeft ontwikkelingssamenwerking met religie? Historisch gezien valt veel te zeggen voor de veronderstelling dat de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking geworteld is in het werk van de (protestantse) zending en de (katholieke) missie. ICCO en Cordaid – twee grote particuliere organisaties – zijn voorbeelden van deze verworteling in de protestantse respectievelijk katholieke traditie. Maar niet alleen de particuliere ontwikkelingssamenwerking heeft sterke religieuze connotaties. Ook het nationale en internatio-

---

* Ir. D.L. Renkema is werkzaam bij de stichting Oikos te Utrecht. Hij is de coördinator van het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling.

nale overheidsbeleid op dit terrein heeft op zijn minst een religieuze motivatie. Leidinggevende politici spraken reeds voor het einde van de Tweede Wereldoorlog over de naoorlogse internationale samenwerking als een project van de hoop. De blik was voorwaarts gericht, op het te realiseren heil voor heel de wereld. We kunnen in dit verband spreken over een gesecculariseerde heilsverwachting. Bij alle teleurstellingen sindsdien komt die heilsverwachting bij tijd en wijle weer aan de oppervlakte, zoals tijdens de dekolonisatie van ontwikkelingslanden, bij de discussies rondom de rechtvaardige internationale orde, bij het zogenoemde einde van de geschiedenis en in sterk afgezwakte vorm in de Millenniumdoelstellingen om de omvang van de armoede in de wereld in 25 jaar te halveren.

De laatste decennia is de praktijk van ontwikkelingssamenwerking verzakelijkt, met sterke accenten op meetbare resultaten, doelgerichte en doelmatige inzet van schaarse middelen, transparante processen en professionele fondsenwerving. Particuliere organisaties zijn alle in meer of mindere mate geraakt door deze verzakelijking. Hetzelfde geldt – in nog sterkere mate – voor de overheidsinspanningen op het terrein van ontwikkelingssamenwerking. Het gevolg is een sterke oriëntatie op goed te communiceren resultaten, beheersbare processen en transparante procedures. De weerbarstige praktijk van ontwikkelingssamenwerking met haar dilemma's en haar traagheid, dreigt te verdwijnen achter het simpele schema van overzichtelijke problemen met snelle oplossingen. Binnen deze verzakelijkte sector is hoogstens plaats voor religie als religie binnen dit schema past, dus als zij bijdraagt aan de beoogde resultaten.

Bovendien lijkt ieder pleidooi om religie te verbinden met ontwikkelingssamenwerking te stuiten op een gebrek aan kennis over religie. De actieve betrokkenheid bij de georganiseerde religie is in enkele decennia sterk in omvang afgenomen. Ambtenaren bij het ministerie voor ontwikkelingssamenwerking en medewerkers van veel particuliere ontwikkelingsorganisaties vormen geen uitzondering op dit algemene beeld.

Tegelijkertijd hebben ze te maken met samenlevingen in andere landen die – vanuit het Nederlandse perspectief – doortrokken zijn van religie.

Het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling¹ is in 2006 opgericht om de betekenis van religie voor ontwikkeling te doordenken, door de praktijkervaringen van ontwikkelingsorganisaties en hun partnerorganisaties in ontwikkelingslanden te verbinden met wetenschappelijke reflectie. In de activiteiten van het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling (KCRO) keert één vraag telkens terug: wat zijn de kansen en de risico's als de participanten van het

KCRO (en andere) de factor religie binnen het brede domein van ontwikkelingssamenwerking erkennen, benoemen en ook gebruiken? Deze vraag kan op tal van manieren verfijnd worden. Het maakt bijvoorbeeld nog al wat uit of een Nederlandse minister voor ontwikkelingssamenwerking dan wel een partnerorganisatie van bijvoorbeeld *Kerk in Actie* aandacht vraagt voor de rol van religie. Het maakt ook veel uit op welk moment en in welke context dit gebeurt. De bezinning op deze kansen en risico's spitst zich toe op de vraag onder welke voorwaarden religie een instrument ten dienste van ontwikkelingssamenwerking kan zijn. Deze vraag staat dan ook centraal in deze bijdrage.

Afbakening van het thema

Religie lijkt in de 21ste eeuw opnieuw in de publieke belangstelling te staan. Deze hernieuwde interesse in het verschijnsel religie betekent niet per se dat religie in het dagelijks leven van mensen een andere betekenis heeft gekregen. Het is voldoende om te constateren dat religie onderwerp van gesprek is op het brede terrein van de internationale betrekkingen in het algemeen en de ontwikkelingssamenwerking in het bijzonder.² Scott M. Thomas (2005) geeft vanuit zijn kennis van de internationale betrekkingen een introductie op de *resurgence of religion and the transformation of international relations*. Zijn waarneming is dat leidinggevende westerse politici een blinde vlek hebben voor de invloed van religie op processen binnen en tussen landen. Om de wereld te kunnen begrijpen, kan de leer van de internationale betrekkingen, volgens Thomas, niet voorbij gaan aan religie en spiritualiteit. Deze hernieuwde interesse in religie binnen het domein van internationale betrekkingen geldt ook voor het subdomein van de ontwikkelingssamenwerking. Thomas heeft dit betoogd tijdens een lezing voor de *Society for International Development* (Klein Goldewijk 2007). Maar ook anderen nemen een vergelijkbare positie in. Zonder naar volledigheid te willen streven noemen we hier de namen van Katherine Marshall en Wendy Tyndale.³ Zij stonden aan de basis van de *World Faiths Development Dialogue*,⁴ de dialoog tussen de Wereldbank en geloofsgemeenschappen. Katherine Marshall was vanuit de Wereldbank nauw betrokken bij de gesprekken tussen de Wereldbank en vertegenwoordigers van religieuze tradities. Zij pleit tegen de achtergrond van de aanhoudende armoede voor *'Faith and Development Partnerships for the New Millennium'* (Marshall & Keough 2004). Zij duidt de raakvlakken tussen sfeer van religie en die van ontwikkelingssamenwerking aan met de woorden *Mind, Heart, Soul and Hands*. Hoewel zij onderkent dat religie met hart en ziel en ontwikkelingssamenwerking met

hoofd en handen geassocieerd worden, pleit ze niet voor een boedelscheiding. Het is in haar ogen niet zo dat religie zich dient te beperken tot 'hart en ziel' of dat ontwikkelingssamenwerking zich uitsluitend zou toeleggen op 'hoofd en handen'. Deze *World Faiths Development Dialogue* heeft een sterke impuls gegeven aan de bezinning op de rol van religie bij ontwikkelingssamenwerking. Wendy Tyndale, die uit de wereld van de non-gouvernementele ontwikkelingsorganisaties komt, vestigt in haar boek (2007) de aandacht op allerlei geïnspireerde initiatieven van mensen in ontwikkelingslanden zelf, ongeacht de vraag of deze initiatieven steun ontvangen vanuit ontwikkelingssamenwerking.

In Nederland heeft de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV 2005) zich gebogen over de betekenis van religie en cultuur voor ontwikkeling. De toenmalige minister voor ontwikkelingssamenwerking, mw. Agnes van Ardenne, en enkele particuliere ontwikkelingsorganisaties hebben in september 2005 het Kennisforum Religie en Ontwikkelingsbeleid opgericht.⁵ Aanvankelijk had het forum ook de ambitie om kennis te verwerven. Na het vertrek van Van Ardenne hebben de particuliere organisaties voorgesteld om de rol van het forum te beperken tot een beleidsdialoog over de rol van religie bij concrete thema's. In 2008 en 2009 richt de aandacht zich op fragiele staten. Minister Bert Koenders is akkoord gegaan met deze accentverlegging. De kennisopbouw ligt bij wetenschappelijke instituten en het reeds genoemde KCRO.

Onder welke voorwaarden kan religie een instrument voor ontwikkelingssamenwerking zijn? Op het meest praktische niveau gaat het om de vraag of en hoe ontwikkelingsorganisaties inspelen op de zogenoemde *religious resources* binnen ontwikkelingslanden. Is religie een (te benutten) *driver of change* in de samenleving met het oog op armoedebestrijding, conflictbeheersing, behoud van natuurlijke hulpbronnen, onderwijs, gezondheid, ondernemersschap etc? Met welke religieus geïnspireerde organisaties valt er samen te werken? Wat zijn de risico's van het benoemen van religie als een factor van betekenis of van samenwerking met religieus geïnspireerde organisaties?

Op dit praktische niveau zijn de ontwikkelingsdoelstellingen min of meer verondersteld. De vraag naar de voorwaarden waaronder religie een instrument voor ontwikkeling kan zijn, verandert van karakter als de doelstellingen nadere invulling dienen te krijgen. Dat laatste – het tweede niveau - sluit goed aan bij de wens om het eigenaarschap van ontwikkeling te laten bij de mensen om wie het gaat. Het gaat immers om hun leven, om hun deelname aan de samenleving. Religie is nauw verweven met de visies van mensen op

het goede leven. Sommige religieus geïnspireerde visies en religieus gelegitimeerde praktijken sluiten niet direct aan bij de westerse dominante liberale en moderne waarden. De instrumentele rol van religie bij ontwikkelingssamenwerking kan met andere woorden overgaan in een meer substantiële rol. Waar liggen hier de kansen en risico's?

Het derde niveau heeft betrekking op de terminologie. Simpel gesteld: wat verstaan we onder de begrippen (duurzame) ontwikkeling, religie en religieus geïnspireerde organisaties? Hoewel het evident is dat deze termen niet eenduidig vastgelegd kunnen worden, is het wel zaak om aandacht te besteden aan het gegeven dat mensen deze termen verschillend hanteren.

Het artikel beantwoordt de vraag naar de voorwaarden waaronder religie een instrument kan zijn voor ontwikkelingssamenwerking vanuit de onderscheiden drie niveaus. Begonnen wordt met het laatstgenoemde niveau, dus de werkdefinities die het KCRO hanteert voor de centrale begrippen ontwikkeling en religie. Het volgende deel gaat in op de meerwaarde van religie voor ontwikkelingssamenwerking (het eerste niveau). In dat deel ligt het accent nog sterk op de instrumentele betekenis van religie. De substantiële betekenis van religie (tweede niveau) komt aan de orde in het volgende deel. Het geheel wordt afgesloten met enkele conclusies.

Werkdefinities

Het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling opereert binnen de brede context van duurzame ontwikkeling, internationale samenwerking en samenlevingsopbouw. Het woord 'ontwikkeling' komt in veel combinaties voor: ontwikkelingslanden, onderontwikkeling, ontwikkelingsamenwerking, duurzame ontwikkeling, ontwikkelingsdoelstellingen, sociale ontwikkeling, ontwikkelingsbeleid, humane ontwikkeling etc. Zeker binnen de sfeer van de multilaterale financiële instituten (MFI's)⁶ is de betekenis van ontwikkeling echter versmald tot economische groei. Deze domineert als het ware alle andere dimensies van ontwikkeling. Het is evident dat economische groei in veel situaties een voorwaarde is voor armoedebestrijding. Economische groei vormt echter geen garantie voor een vermindering van de omvang of de ernst van de armoede.

Ontwikkeling

Ontwikkeling heeft in de ogen van het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling en zijn participanten ook betrekking op de sociale en politieke verhoudin-

gen, de cultuur, de natuur en het milieu. We (medewerkers van het KCRO) hechten aan deze multi-dimensionale benadering, omdat daarmee ook dilemma's zichtbaar gemaakt kunnen worden.⁷ Vooruitgang binnen het economische domein gaat bijvoorbeeld niet per definitie gepaard aan vooruitgang binnen het ecologische domein. Beoogde en gerealiseerde effecten binnen het ene domein hebben onbedoelde (en soms ook onverwachte) effecten in andere domeinen. Ontwikkelingen binnen het sociaal-culturele (religieuze) domein kunnen invloed uitoefenen op het economische of politieke domein en vice versa. Deze multi-dimensionale benadering van ontwikkeling is onder andere uitgewerkt door Daly & Cobb (1989), Goulet (1995), Kamminga (2001), Landes (1998), Sen (1999) en Van der Wal & Goudzwaard (2006). Het VN programma voor ontwikkeling⁸ kiest sinds 1990 in zijn jaarlijkse *Human Development Report* ook voor een multi-dimensionale benadering van ontwikkeling.

Naast een keuze voor een brede invulling van ontwikkeling, hebben we nog een belangrijke keuze gemaakt. In navolging van Amartya Sen (1999) zien we ontwikkeling als de toename van de vrijheid van ieder mens om zijn of haar leven naar eigen inzichten vorm te geven. Het gaat ten principale om de vrijheid om de zich eigengemaakte visies op het goede leven te realiseren (Kamminga 2001). Met deze toespitsing van het begrip 'ontwikkeling' houden we de mogelijkheid open dat zich rondom ontwikkeling tegenstellingen voordoen, niet alleen als gevolg van strijdige belangen maar ook als uitvloeisel van verschillende visies op het goede leven.⁹ Terzijde kan opgemerkt worden dat deze invulling van ontwikkeling op gespannen voet staat met de veelal impliciete opvatting dat ontwikkeling samenvalt met de weg van een traditionele samenleving naar een moderne samenleving naar westers model.

Religie

De Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV 2005) omschrijft religie als 'het geloof in een niet-empirisch bepaalde werkelijkheid (machten of krachten, meestal God of goden genoemd) als zingevende bron van inspiratie voor menselijk gedrag'. De ervaring van een niet-empirisch bepaalde werkelijkheid lijkt voor de AIV het onderscheidende kenmerk van religie ten opzichte van andere verschijnselen te zijn. Voor de 'gelovigen' is deze (beleefde, gehoorde, verhaalde) ervaring van een niet-empirisch bepaalde werkelijkheid van fundamentele betekenis voor hun mens-zijn. Ze werkt door in levensbeschouwing en levensstijl, in visies en praktijken. Gerrie ter Haar en Stephen Ellis (2006) hebben deze presentie van religie in de alledaagse werkelijkheid in het kader van het debat over religie en ontwikkeling ook wel benoemd in termen van

religious resources, te onderscheiden in *spiritual experiences*, *religious ideas*, *religious organisations* en *religious practices*:

- *Spiritual experiences*: de religieuze ervaringen van mensen in relatie tot het transcendente. Het transcendente is op te vatten als verzamelterm voor het ultieme, het goddelijke, geesten, goden etc. Dergelijke ervaringen kunnen aan de basis van veranderingen, individueel en collectief, staan.
- *Religious ideas*: de visies op de kosmos, de wereld, het leven, de natuur, het kwaad, het heilige tot en met de deugden en waarden die richtinggevend zijn voor het handelen. Deze visies, deugden en waarden zijn verwoord in verhalen, al of niet gestold in leerstellingen en regels.
- *Religious organisations*: de religieuze bewegingen, gemeenschappen en organisaties, hun (eventuele) leiders en de netwerken waarin zij samenwerken. In een wat breder kader spreken anderen ook wel over *faith based organisations* en *faith inspired organisations*.¹⁰
- *Religious practices*: de rituele handelingen, de gewoonten, de plaatsen en voorwerpen die de niet-empirisch bepaalde en de empirisch bepaalde werkelijkheid verbinden.

Deze vier mogelijke eigenschappen van religie reiken een taal aan om de rol van religie bij ontwikkeling te benoemen. In het beleidsdiscours richt de aandacht zich bijvoorbeeld bijna uitsluitend op de rol van religieuze leiders en religieuze organisaties. Veel initiatieven rondom de interreligieuze en interlevensbeschouwelijke dialoog concentreren zich daarentegen op gedeelde visies op het goede leven of op de verschillende rituelen. In confrontaties tussen religieuze tradities of tussen religieuze tradities en niet-religieuze tradities richt de aandacht zich ook op elkaar uitsluitende aanspraken op de (vermeende) waarheid.

De onderscheiden *religious resources* functioneren voor het KCRO als een hulpmiddel om oog te krijgen voor de betekenis van religie voor ontwikkeling.

Religie en ontwikkeling

Schema 1 is een poging om de vier *religious resources* en de onderscheiden dimensies op elkaar betrekken. Religieuze leiders die een positieve of negatieve rol spelen in conflicten zouden bijvoorbeeld gepositioneerd kunnen worden op het snijpunt van actoren en politiek. Religieuze gemeenschappen die behulpzaam zijn bij het versterken van lokale instituties passen op het snijpunt van religieuze actoren en de sociaal-culturele dimensie van ontwikkeling. De invloed van religie op het ondernemerschap of op welvaart sluit daarentegen aan bij de economische dimensie van ontwikkeling en verschillende *religious*

resources. Het schema is niet meer dan een (onvolkomen) hulpmiddel om de dialoog over religie en ontwikkeling te structureren. Het maakt ook duidelijk dat de positieve of negatieve rol van religieuze actoren (religieuze leiders, gemeenschappen en organisaties) nog het meest eenvoudig te benoemen is, ook zonder het religieuze karakter te accentueren.

Schema 1   Ontwikkeling en *religious resources*

<i>Ontwikkelingsdimensies</i>	<i>Religious resources</i>			
	Spirituele ervaringen	Ideeën	Actoren	Praktijken
Vrijheid				
Economisch				
Sociaal-cultureel				
Ecologisch				
Politiek				

Meerwaarde van religie voor ontwikkelingssamenwerking

De centrale vraag is onder welke voorwaarden (Nederlandse) ontwikkelingsorganisaties religie als instrument kunnen gebruiken. Een daaraan voorafgaande vraag is hoe ontwikkelingsorganisaties religie als *driver of change* gebruiken. Daarna volgen de lastige kwesties, de vragen en dilemma's, die ze hierbij tegenkomen. Tenslotte zullen enkele conclusies met betrekking tot de meerwaarde van religie getrokken worden.

Religie als *driver of change*

De *drivers of change* benadering¹¹ veronderstelt dat een ontwikkelingsorganisatie een contextanalyse maakt alvorens te besluiten tot het aangaan van samenwerkingsverbanden met organisaties in een ontwikkelingsland. In een dergelijke contextanalyse gaat het om de structuren, de instituties en de actoren binnen een samenleving. Binnen de *drivers of change* benadering gaat het om het ontdekken van de bewegingen en krachten die van invloed zijn op 'ontwikkeling'. Hierop volgt in theorie een beleidsmatige afweging met welke organisaties samengewerkt zal worden om specifieke ontwikkelingsdoelstellingen te bereiken.

Binnen deze benadering richt de aandacht voor *religious resources* zich primair op religieuze actoren, variërend van de religieuze organisaties (*religious organisations* zoals kerken) en de religieuze leiders tot en met de religieus geïnspireerde (*faith inspired*) organisaties en bewegingen (zie de kolom 'actoren' in schema 1). Religieuze organisaties en leiders zijn in principe een goede

bron van informatie van wat er leeft onder de bevolking. Bovendien genieten ze doorgaans meer vertrouwen van de bevolking dan politici (Deepa Narayana e.a. 2000). Religieuze en/of religieus geïnspireerde organisaties verlenen soms ook diensten op terreinen als onderwijs en gezondheidszorg (*service delivery*). In geval van overeenstemming in ontwikkelingsdoelinden tussen de Nederlandse ontwikkelingsorganisatie en haar partnerorganisatie in ontwikkelingslanden is de samenwerking op dit niveau zeer goed mogelijk. Feitelijk gaat het hier om betrekkelijk pragmatische keuzes, waarbij religie – vanuit het perspectief van de Nederlandse ontwikkelingsorganisatie – nauwelijks een rol hoeft te spelen. Wel bestaat er een zekere terughoudendheid om samen te werken met organisaties die zich sterk religieus profileren¹² of die de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens niet integraal onderschrijven.

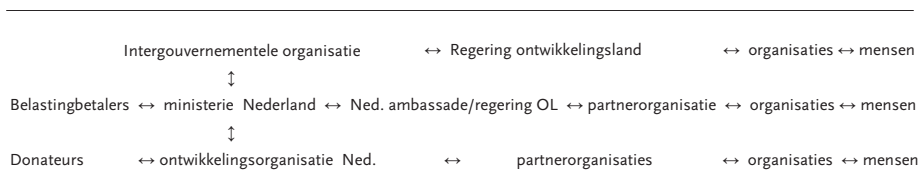
Secundair kan de aandacht zich ook richten op de religieus geïnspireerde ideeën (*religious ideas*) over de samenleving, de natuur en de mens (zie de kolom ideeën in schema 1). Soms zullen deze ideeën bijdragen aan de ontwikkelingsdoelstellingen, bijvoorbeeld waar het gaat om de menselijke waardigheid, gemeenschapszin, solidariteit en rechtvaardigheid. Soms zijn er ook spanningen, zoals rondom mensenrechten, HIV/Aids, waarde van eigen cultuur, waarde van niet-menselijk leven etc. Deze religieus geïnspireerde ideeën liggen – zoals alle ideeën – niet voor eens en altijd vast, maar zijn voortdurend in beweging. Ontwikkelingssamenwerking draagt dan soms bedoeld en soms onbedoeld bij aan veranderingen op het niveau van ideeën m.b.t. mensenrechten, HIV/Aids etc. Maar dergelijke veranderingen gaan zelden zonder slag of stoot. Fundamentalistische stromingen binnen de religieuze tradities en radicale critici van religieuze tradities hebben de neiging om religieus geïnspireerde ideeën terug te brengen tot de vermeende essenties van de betreffende religie. Zo geven zij elkaar en zichzelf weinig of geen ruimte om te veranderen.

De *religious practices* en de *spiritual experiences* (zie de desbetreffende kolommen in schema 1) zullen bij westerse ontwikkelingsorganisaties zelden of nooit als *driver of change* onderkend worden. Voor zover deze in beeld komen, zullen ze eerder als belemmering dan als stimulans voor ontwikkeling beschouwd worden. Ze laten zich niet of nauwelijks gebruiken als instrument voor (extern vastgestelde) ontwikkelingsdoelstellingen, omdat deze *religious resources* te ver af staan van de meeste ontwikkelingsdoelstellingen. Wel komen deze *religious resources* in beeld in geval van proselitisme, dus in situaties waarbij de ontwikkelingsrelatie mede in het teken staat van bekeringsdrang. Ontwikkelingsorganisaties die subsidies ontvangen van het Ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking mogen zich overigens niet bezighouden met

zending, missie of proslitisme. In geval van een partnership binnen één religieuze traditie kunnen de (gedeelde) *religious practices* en *spiritual experiences* van betekenis zijn in de onderlinge relaties. De ervaring deel uit te maken van één (wereldwijde) religieuze traditie kan de samenwerking tussen de (Nederlandse) ontwikkelingsorganisatie en de partnerorganisatie in een ontwikkelingsland vergemakkelijken. Cordaid heeft als ontwikkelingsorganisatie die staat in de brede katholieke traditie, bijvoorbeeld relatief eenvoudig toegang tot katholieke bewegingen, bisschoppen en priesters in tal van ontwikkelingslanden.

De omgang met religie als *driver of change* is in werkelijkheid complexer; er zijn meer actoren in het spel dan de westerse ontwikkelingsorganisatie en haar (potentiële) partnerorganisatie in een ontwikkelingsland. Naast de Nederlandse ontwikkelingsorganisatie hebben we in Nederland ook te maken met de Nederlandse bevolking in de rollen van belastingbetalers, donateurs en kiezers en met het ministerie voor ontwikkelingssamenwerking in zijn rol als medefinancier van particuliere en intergouvernementele organisaties en in zijn rol van uitvoerder van ontwikkelingsbeleid. In 'ontvangende' ontwikkelingslanden zijn er naast de officiële partnerorganisaties ook de Nederlandse ambassades, de (veelal kleinschaliger) *community based organisations* en de mensen om wie het uiteindelijk begonnen is (zie schema 2). De rol van religie zal in de schakels van deze 'ontwikkelingsketen' verschillend geduid worden.

Schema 2   Geldstromen en terugkoppeling

Lastige kwesties

In de praktijk van ontwikkelingssamenwerking speelt een aantal kwesties in relatie tot het gebruik van religie als instrument voor ontwikkelingssamenwerking.

De meest praktische kwestie betreft de keuze van partnerorganisaties. Primair gaat het uiteraard om de (potentiële) bijdrage aan de vigerende ontwikkelingsdoelstellingen. Maar daarnaast speelt ook mee of de betreffende partnerorganisaties staan in een herkenbare traditie met vergelijkbare waarden en normen. Zonder nu te willen suggereren dat de keuze van partnerorganisaties geheel en al ingegeven is door de verzuilde Nederlandse structuur,¹³ speelt dit argument wel een rol. Hierbij dringt zich de vraag op of het uit het oogpunt van doeltreffende en doelmatige ontwikkelingssamenwerking niet verstandiger is om partnerschappen aan te gaan met – afhankelijk van de context – bijvoorbeeld organisaties die in de hindoeïstische of de islamitische traditie staan. Het is opvallend dat Nederlandse ontwikkelingsorganisaties weinig ervaring hebben met de samenwerking met Islamitische organisaties.¹⁴ Vanuit de opvattingen omtrent het eigen profiel kan het voor een Nederlandse ontwikkelingsorganisatie verstandig zijn om primair samen te werken met organisaties die een vergelijkbare identiteit hebben.¹⁵ Maar vanuit een contextanalyse en vanuit de gekozen ontwikkelingsdoelstellingen is deze keuze niet vanzelfsprekend. De kunst is om met een eigen (vigerende) identiteit niet eenkennig te zijn bij het zoeken van partnerorganisaties.

Op de achtergrond hiervan speelt een andere kwestie, namelijk een zekere terughoudendheid met betrekking tot de samenwerking met organisaties die mogelijk andere ideeën hebben ten aanzien van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. De opties zijn in theorie betrekkelijk simpel. Samenwerking is alleen mogelijk indien de betreffende (potentiële) partnerorganisatie zich committeert aan de mensenrechten. Is dat niet geval dan kunnen de betreffende religieus geïnspireerde organisaties uitgesloten worden van samenwerking. De tweede optie is dat de samenwerking zich concentreert op het niveau van het project, met de gedeelde beoogde resultaten en zakelijke randvoorwaarden. Religie verdwijnt daarmee naar de achtergrond van de samenwerking. De laatste optie is dat de samenwerking zich mede richt op de dynamiek binnen de religieuze traditie, kortom dat de samenwerking de beweging richting mensenrechten ondersteunt. Hiermee kan de verdenking ontstaan dat de ontwikkelingsorganisatie positie kiest binnen religieuze discussies.¹⁶

De derde kwestie betreft de veronderstelde blinde vlek van de mensen die werkzaam zijn bij Nederlandse ontwikkelingsorganisaties voor de betekenis van religie. Het getuigt in zekere zin van een seculiere opvatting om religie als een te onderscheiden levensterrein te benoemen, dus om een aantal ver-

schijnselen te brengen onder de noemer van religie. Veel mensen die elders leven kunnen of willen religie niet beperken tot één van de vele levensterreinen (vergelijkbaar met economie, politiek, onderwijs, wetenschap, cultuur). Vanuit een religieus perspectief kan immers met goed recht verdedigd worden dat religie betrekking heeft op alle levensterreinen. Het is ook veelbetekend dat sommige beschavingen zelfs geen term voor religie hebben. Religie valt bij wijze van spreken samen met heel het leven. Het is een gegeven dat veel mensen die werkzaam zijn bij Nederlandse ontwikkelingsorganisaties zich een seculiere opvatting hebben eigen gemaakt. Het geschetste religieuze perspectief staat buiten de eigen ervaringswereld. De uitdaging is om – desgewenst met behoud van de seculiere opvatting – open te staan voor andere opvattingen.

Het is evident dat zich spanningen in deze ontwikkelingsketen (zie schema 2) voordoen. De Nederlandse ontwikkelingsorganisatie staat onder grote druk van de soms hoog opgeschroefde verwachtingen van hun donateurs. Laatstgenoemden willen snelle en zichtbare resultaten zien op straffe van het verleggen of kappen van hun donaties. Soms gaan deze donateurs zelfs rechtstreekse contacten aan met allerlei kleinschalige initiatieven in ontwikkelingslanden.¹⁷ Bovendien stelt het Nederlandse ministerie ook hoge eisen aan de bedrijfsvoering, de verantwoording en de resultaten. Het ministerie staat weer onder druk van politieke partijen en – indirect – van kiezers en belastingbetalers.

De partnerorganisaties in ontwikkelingslanden moeten balanceren tussen de zakelijke criteria en de daarbij behorende taal en zeden van hun donororganisaties enerzijds en de ideeën en praktijken van *community based organisations* uit de eigen achterban anderzijds. Identificeren zij zich primair met de eigen achterban, dan leidt dat tot vragen van de donororganisatie. Kiezen ze daarentegen voor een goede relatie met de westerse donororganisatie, dan lopen ze het risico te vervreemden van de eigen achterban, de uiteindelijke doelgroep. De vraag naar het eigenaarschap van ontwikkeling is in dit verband uiterst relevant, dus wie bepaalt de doelstellingen van ontwikkelingssamenwerking op micro-, meso- en macroniveau? Het wenselijke antwoord op deze indringende vraag is natuurlijk dat de betrokkenen – en niet de donoren – op de verschillende niveaus zelf eigenaar zijn. Maar gegeven alle eisen die meekomen met de wensen en belangen van belastingbetalers, kiezers en donateurs in de rijke landen, ligt dat eigenaarschap in de praktijk niet zo helder.

Een wereld te winnen, maar ...

Ontwikkelingsorganisaties onderkennen de mogelijkheden van religie als instrument voor ontwikkelingssamenwerking. Ze lopen daarbij wel tegen lastige kwesties aan. Maar onder welke voorwaarden heeft religie een meerwaarde voor ontwikkelingssamenwerking?

Vanuit het perspectief van ontwikkelingssamenwerking kunnen – zoals betoogd – *religious resources* beschouwd en benut worden als *drivers of change*. Het eerste wat we in dit verband willen stellen is dat hier nog veel te winnen is. Ontwikkelingsorganisaties kunnen deze *religious resources* beter benutten dan ze nu doen. Maar dat veronderstelt wel kennis van religieuze tradities, met name van de invloed vanuit de tradities op het wel en wee in de samenleving. Multireligieuze en interdisciplinaire reflectie op de opgedane ervaringen maken daar onlosmakelijk deel uit van deze kennisontwikkeling.¹⁸ De tweede opmerking is dat het nauw luistert hoe de ontwikkelingsdoelstellingen zijn geformuleerd. Zijn deze ingegeven door de donoren (belastingbetalers en donateurs in de rijke landen) of komen deze voort uit de wensen en verlangens van mensen in ontwikkelingslanden? Het gaat hier ten diepste om het eigenaarschap van ontwikkeling, om de participatie in de vormgeving van de eigen samenleving.

Religie als instrument voor ontwikkelingssamenwerking heeft dus primair een positieve betekenis. Vanuit het perspectief van de Millenniumdoelstellingen voor armoedebestrijding is het immers raadzaam om alle potentiële krachten te benutten. Als religie zich binnen een bepaalde context aandient als een dergelijke kracht, dan is het ook zaak om deze te betrekken bij ontwikkeling. Het is wel een kwestie van professionaliteit om de potenties van religie in dit verband onder ogen te willen zien en deze onbevooroordeeld te testen op de mogelijke bijdrage aan ontwikkeling.

Maar religie als instrument voor ontwikkelingssamenwerking roept ook vragen op:

- Waar het gaat om religieuze gemeenschappen als toegang tot brede lagen van de bevolking, kunnen de ideeën en praktijken van deze gemeenschappen ondergeschikt gemaakt worden aan de doelstellingen en de strategieën van de betrokken (Nederlandse) ontwikkelingsorganisatie. De ontwikkelingsorganisatie gebruikt de communicatiekanalen van een religieuze gemeenschap om haar eigen ideeën over onderwijs, mensenrechten en gezondheidszorg aan de man of vrouw te brengen. Misschien is het punt niet zozeer dat dit gebeurt; bepalend is de omgang

met de levende ideeën en praktijken binnen de betreffende gemeenschap. Respectvolle omgang met de bestaande (religieuze) tradities, ook als de ontwikkelingsorganisatie de betreffende ideeën en praktijken volstrekt afwijst, is een belangrijke randvoorwaarde.

- Waar het gaat om dienstverlening door religieus geïnspireerde organisaties kunnen spanningen ontstaan rondom de vermenging tussen deze specifieke dienstverlening en andere activiteiten. Hierbij kan gedacht worden aan activiteiten die primair ten dienste staan van de eigen religieuze gemeenschap, variërend van zending & missie tot en met de toerusting van het eigen religieuze kader. Heeft de beoogde dienstverlening een al of niet verborgen agenda met betrekking tot de verbreding of versterking van de eigen groep? De bijbehorende randvoorwaarde is gevoeligheid voor proselitisme bij de partnerorganisatie.
- Op uitvoeringsniveau liggen soms vragen bij de schaal van de activiteiten en de professionaliteit van de religieus geïnspireerde organisaties. Ze zijn niet altijd bij machte om te voldoen aan de hoge eisen die donororganisaties aan de verantwoording stellen. Tijdelijke additionele ondersteuning kan dergelijke problemen verhelpen.
- Waar het gaat om religieus geïnspireerde visies op integrale ontwikkeling, kan een risico van selectief gebruik ontstaan. De ontwikkelingsorganisaties hebben dan vooral oog en oor voor ideeën die het eigen onbehagen met de westerse cultuur bevestigen. Het voorbeeld is de neiging om traditionele culturen te romantiseren (paradijs, utopia), dus als gemeenschappen die niet materialistisch en individualistisch zijn. Deze beelden dienen dan als kritiek op het materialisme en het individualisme in de eigen westerse samenleving. Een analyse van de context in zowel het ontwikkelingsland als Nederland kan een te vergaande romantisering vermijden.
- Waar het gaat om religieus geïnspireerde ontwikkelingsorganisaties in Nederland in relatie tot religieus geïnspireerde partnerorganisaties kunnen zich lastige keuzesituaties voordoen, met het risico van het 'uitsluiten' van potentiële partnerorganisaties die buiten de eigen religieuze (of levensbeschouwelijke) traditie staan.¹⁹ Deze voorkeur voor partnerorganisaties uit de eigen traditie leidt ook tot spanningen binnen de lokale context. De positie van een organisatie met goede relaties met buitenlandse donororganisaties uit dezelfde religieuze traditie wordt versterkt, waardoor de machtsverhoudingen veranderen. Een goede contextanalyse, inclusief de diverse (religieuze) actoren, is ook hier een belangrijke randvoorwaarde.

Binnen deze discussie komt het in de praktijk dus vooral aan op een goede contextanalyse. Waar sluiten de doelstellingen van de donororganisaties en hun partnerorganisaties aan bij de wensen en verlangens van de mensen om wie het uiteindelijk gaat? Welke ontwikkelingen dragen bij aan die gedeelde doelstellingen? Welke rol spelen religieuze actoren en ideeën binnen dit geheel? Het is op dit punt van cruciaal belang om met een *open mind* naar die religieuze actoren en ideeën te kijken, dus deze niet bij voorbaat negeren maar ook niet bij voorbaat omarmen. Zelfs als blijkt dat een samenwerking met een religieuze actor de best mogelijk bijdrage aan de doelstelling zou zijn, is het nog zaak om te bezien wat de onbedoelde effecten van die samenwerking in de lokale context kunnen zijn.

Substantiële rationaliteit

Wat zijn de kansen en risico's als vanuit religieuze tradities eigen visies op het goede leven gepraktiseerd of uitgedragen worden? Deze vraag is vooral van belang als die visies 'anders' zijn dan die in het thuisland van de donororganisatie.

De aandacht voor religie als instrument voor ontwikkelingssamenwerking beweegt zich sterk in de sfeer van de functionele rationaliteit. De *religious resources* krijgen hun betekenis in relatie tot ontwikkelingsdoelstellingen die niet per se eigen zijn aan de respectieve religieuze tradities. Het kost betrekkelijk weinig moeite om binnen de onderscheiden religieuze tradities gedeelde waarden te vinden die ondersteunend zijn aan de ontwikkelingsdoelstellingen. Een deel van de bestaande interreligieuze dialoog houdt zich hier intensief mee bezig. Dergelijke exercities leiden tot een ondersteuning van de doelstellingen die vooral in of rondom de Verenigde Naties zijn overeengekomen, waarbij de achterliggende waarden gerelateerd worden aan de religieuze tradities.²⁰ Tegelijkertijd leiden deze interreligieuze exercities ook tot fundamentele kritiek op de traagheid waarmee uitvoering gegeven wordt aan de afspraken, op de dominante materialistische cultuur en op de neoliberale ordening van de samenleving.²¹

Het punt wat we hier echter willen signaleren, is dat we ons in de discussies over religie en ontwikkeling niet kunnen beperken tot de sfeer van de functionele rationaliteit. Religie brengt – in relatie tot ontwikkelingssamenwerking – ook een substantiële rationaliteit mee. Binnen religieuze tradities leven ook visies op ontwikkeling en bestaan ook leefstijlen die 'anders' zijn dan we in een moderne, seculiere en liberale samenleving gewend zijn. Hier

bij valt natuurlijk primair te denken aan de fundamentalistische stromingen binnen (bijna) alle religieuze en levensbeschouwelijke tradities. Maar het gaat zeker niet alleen om allerlei vormen van fundamentalisme. Sommige – zoals inheemse gemeenschappen in Latijns-Amerika of Sub-Sahara Afrika, het koninkrijk Bhutan met zijn Bruto Nationaal Geluk – wensen niet meer dan een ruimte waarbij ze min of meer gevrijwaard blijven van invloeden van andere stromingen. Andere stromingen binnen in het bijzonder christelijke en islamitische tradities hebben universele pretenties, soms met de overtuiging dat ze zich bevinden in een uitzonderlijke situatie van strijd tussen botsende beschavingen.²²

In 2007 heeft het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling een poging gedaan om deze substantiële betekenis van religie voor ontwikkeling verder te verkennen. Tijdens de conferentie *Transforming Development. Exploring approaches to development from religious perspectives* (Van Wensveen 2008) kwamen circa 80 mensen bij elkaar vanuit onder andere de participanten van het Kenniscentrum en hun partnerorganisaties uit ontwikkelingslanden. De conferentie had een multireligieus karakter. De deelnemers deelden de gedachte dat religie bijdraagt aan hun visies op het goede leven. In hun beelden van het goede leven domineerde het begrip relationaliteit. Relaties met elkaar, relaties met goden en geesten en relaties met de natuur en de kosmos. Van daaruit kwam men tot een concept van integrale ontwikkeling, dus ontwikkeling die zowel betrekking heeft op de materiële als de immateriële aspecten van het samenleven. Maar dat veronderstelt weer een verandering van de ontwikkelingssamenwerking (*transforming development*). De conferentie bevatte impliciet en expliciet kritiek op de moderne samenleving: te materialistisch en te individualistisch. In het verlengde daarvan was er ook (opbouwende) kritiek op de staande praktijk van ontwikkelingssamenwerking: te veel gericht op het volgen van de juiste procedures. De conferentie is echter tegelijkertijd een poging om vanuit religieuze perspectieven de vraag naar het doel of de inhoud van ontwikkeling opnieuw op de agenda te plaatsen. Anders gezegd: het westerse ontwikkelingsmodel heeft niet meer het alleenrecht. Religieuze visies op het goede leven kunnen ook haaks op elkaar staan. Conflicterende visies zijn deel van de complexe werkelijkheid. De uitdaging is om wegen te vinden om daar mee om te gaan.

Besluit

Onder welke randvoorwaarden kan religie een instrument voor ontwikkelingssamenwerking zijn? Dat was de leidende vraag voor dit artikel. Na uitvoerige introductie waar ondermeer ingegaan is op de gehanteerde werkdefinities van ontwikkeling en religie, is de vraag primair beantwoord vanuit een functioneel perspectief: *religious resources* als middel om bij te dragen aan ontwikkelingsdoelstellingen. Tevens is ook ingegaan op een meer substantieel perspectief: *religious resources* als drager van andere visies op ontwikkeling. Deze perspectieven zijn wel te onderscheiden, maar nauwelijks te scheiden. Bij wijze van samenvatting volgen in deze laatste paragraaf de belangrijkste impressies.

Ontwikkelingssamenwerking is een reactie op het gegeven dat miljoenen mensen niet beschikken over voedsel, drinkwater, huisvesting, gezondheidszorg en onderwijs wat hen belemmert om goed te kunnen leven. Ze ontberen de vrijheid om hun leven in te richten overeenkomstig hun eigen visies. Juist vanwege de omvang, de gelaagdheid en de complexiteit zijn eenvoudige en snelle oplossingen niet voor handen. *Religious resources* bieden ook niet 'de' oplossing, maar ze kunnen wel bijdragen aan een oplossing. Anders gezegd: ontwikkelingssamenwerking zou zich zelf te kort doen als ze de *religious resources* zou negeren.

In het artikel zijn twee randvoorwaarden naar voren gekomen:

- De eerste randvoorwaarde betreft de kennis van religieuze tradities onder ontwikkelingswerkers, met name de kennis van de betekenis van religie voor ontwikkeling. Deze kennis is verbonden met een empathische houding, dat wil zeggen het vermogen om zich in te leven in de spirituele ervaringen, de religieuze visies, de religieuze praktijken en de religieuze actoren in de lokale context.
- De tweede randvoorwaarde betreft een integrale contextanalyse waarbij ook de spirituele ervaringen, de religieuze visies, de religieuze praktijken en de religieuze actoren betrokken zijn.

Letterlijk genomen vindt er een instrumentalisering van religie plaats, dat houdt in dat religie ingezet wordt ten bate van andere, extern geformuleerde, doelstellingen. Daar is op zich niets op tegen. Maar dat veronderstelt wel dat deze externe doelstellingen aansluiten bij de visies, waarden en praktijken die binnen de betreffende religieuze en sociale traditie leven. De inzet van

religious resources betekent zelden of nooit dat er een volledige overeenstemming zal bestaan tussen de religieuze actoren en de westerse ontwikkelingsorganisaties over het goede leven.²³ Vaak is overeenstemming op het niveau van doelstellingen van de samenwerking of van het project voldoende. Maar deze oppervlakkige overeenstemming kan niet verhullen dat zich op een fundamenteeler niveau spanningen voordoen. De conferentie over *Transforming Development* was een eerste poging om die visies op het goede leven zichtbaar en bespreekbaar te maken.

Noten

- 1 De participanten van het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling zijn Cordaid, ICCO, de Islamitische Universiteit Rotterdam, Seva Network Foundation en stichting Oikos. Het Institute of Social Studies (ISS) is bij het centrum betrokken via prof. dr. G. ter Haar.
- 2 De referenties bij dit artikel geven een eerste indruk van de recente literatuur rondom dit thema.
- 3 Voor hun publicaties kan verwezen worden naar de referenties
- 4 Zie de (inmiddels gedateerde) website www.wfdd.org.uk (geraadpleegd 11 oktober 2008).
- 5 Het Kennisforum Religie en Ontwikkelingsbeleid bestond bij zijn oprichting uit het Ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking, Cordaid, ICCO, Kerk in Actie, Oikos en Prisma. Later namen ook IKV, Pax Christi, Hivos, CMC Mensen met een Missie, Initiative for Change, Seva Network Foundation en de commissie Justitia et Pax deel aan het Kennisforum. Het forum publiceerde in 2008 de *Handout Religion and Development Policy* als handreiking voor de Nederlandse ambassades in ontwikkelingslanden en projectmedewerkers van non-gouvernementele ontwikkelingsorganisaties.
- 6 Wereldbank en Internationaal Monetair Fonds (IMF) zijn de bekendste voorbeelden van deze MFI's.
- 7 Een persoon ervaart een dilemma als hij of zij moet kiezen tussen twee voor hem of haar belangrijke waarden. Wat hij of zij ook kiest, hij of zij ontkomt niet aan een verlies.
- 8 United Nations Development Programme (UNDP), zie <http://www.undp.org/>.
- 9 Het vrijheidsbegrip van Amartya Sen is zowel negatief (vrij zijn van ...) als positief (vrij zijn tot ...).
- 10 De aanduiding *Faith Based Organisations* (FBO's) geldt doorgaans voor organisaties en bewegingen die expliciete maatschappelijke doelstellingen hebben en die wel min of

- meer verbonden zijn met een religieuze traditie. De aanduiding *Faith Inspired Organizations* maakt die verbinding met de betreffende traditie nog zwakker.
- 11 De *drivers of change* benadering is o.a. in gebruik bij het *Department for International Development* (DfID) in Groot-Brittannië. Het is een analytisch model om te bepalen welke interventies doelgericht en doelmatig bijdragen aan ontwikkeling.
  - 12 Het bijzondere is dat sommige missionaire organisaties wel degelijk een belangrijke rol spelen bij de gemeenschapsofbouw en de *service delivery* op lokaal niveau. Samenwerking op dat praktische niveau kan dan voor een Nederlandse ontwikkelingsorganisaties aantrekkelijk zijn. Subsidievoorwaarden kunnen deze samenwerking echter belemmeren.
  - 13 De (grote) ontwikkelingsorganisaties zijn te herleiden tot de protestants-christelijke (ICCO, Kerk in Actie e.a.), de katholieke (Cordaid, CMC e.a.), de humanistische (Hivos) en de neutrale (Oxfam-Novib e.a.) zuilen.
  - 14 Inputdocument conferentie van 10 september 2007.
  - 15 Cordaid met katholieke, ICCO met protestantse, Seva met hindoeïstische, Islamic Relief met islamitische, Hivos met humanistische, Oxfam Novib met algemene partnerorganisaties in ontwikkelingslanden en wereldwijde netwerken.
  - 16 Deze kwestie krijgt een nadere uitwerking in het output paper van de conferentie van 10 september 2007. De werktitel luidt: Nederlandse ontwikkelingsorganisaties en dialoog en samenwerking met islamitisch-politieke bewegingen. Ook Maurits Berger (2007) besteedt aandacht aan deze kwestie. Hij bepleit een grote mate van terughoudendheid in de deelname aan theologische discussies bij Islamitische organisaties.
  - 17 De rechtstreekse contacten staan wel borg voor een grote mate van betrokkenheid. Daar er zelden met veel betaalde stafkrachten gewerkt wordt, kunnen de overheadkosten tot een minimum beperkt worden. De eerste evaluaties stemmen overigens niet optimistisch over structurele resultaten.
  - 18 Het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling is mede hiertoe opgericht. Vanuit dit kenniscentrum is ook bijgedragen aan de *Handout Religion and Development Policy* (2008).
  - 19 Chris van der Heijden 'Geloven in Hulp' in *Internationale Samenwerking* van juli 2007.
  - 20 Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, de Millennium Ontwikkelingsdoelstellingen (en de achterliggende World Summits aan het einde van de 20ste eeuw), het Earth Charter etc.
  - 21 Critici spreken dan over het neoliberale globaliseringsproject. Verklaringen van de Katholieke Kerk (encyclieken), de Wereldraad van Kerken en de Wereldalliantie van Reformatorische Kerken staan ook in deze kritische lijn.
  - 22 De term 'botsende beschavingen' ontleen ik aan Samuel Huntington: *Botsende beschavingen. Cultuur en conflict in de 21ste eeuw*. Olivier Roy betoogt in zijn boek *De globalisering van de Islam* dat juist de als uitzonderlijk ervaren bedreiging het gebruik

van excessief geweld rechtvaardigt. John Gray reikt een wat bredere context aan in zijn *Zwarte mis. Apocalyptische religie en de moderne utopieën* (2007). Universele utopieën hebben het gevaar in zich van botsingen met andersdenkenden.

- 23 Hetzelfde kan gezegd worden over de samenwerking tussen westerse NGO's en partnerorganisaties in ontwikkelingslanden in het algemeen.

Literatuur

AIV (2005),

De invloed van cultuur en religie op ontwikkeling. Stimulans of stagnatie, rapport Adviesraad Internationale Vraagstukken, Den Haag: AIV/Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Berger, Maurits (2006),

Religion and development aid. The special case of Islam, The Hague: Clingendael Institute.

Beyer, Peter (2006),

Religions in global society, New York: Routledge.

Daly, Herman A. & John B. Cobb (1989),

For the Common Good. Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future, Boston: Beacon Press.

Goulet, Dennis (1995),

Development Ethics: A Guide to Theory and Practice, New York: The Apex Press.

Gray, John (2007).

Zwarte mis. Apocalyptische religie en de moderne utopieën, Amsterdam: Ambo.

Haar, Gerrie ter & James J. Bussutil, (2005),

Bridge or Barrier: Religion, Violence and Visions for Peace, Leiden: Brill.

Haar, Gerrie ter & Stephen Ellis (2006),

The role of religion in development: towards a new relationship between the European Union and Africa, in: *European Journal of Development research*, Vol. 18, No. 3, September, pp. 351-367.

Huntington, Samuel P. (2006)

Botsende beschavingen. Cultuur en conflict in de 21ste eeuw, Amsterdam: Anthos.

Jong, Dennis de, Jacob de Jonge, Piet Kuijper, David Renkema, Lisette van der Wel &

Louke van Wensveen, (2008),

Handout Religion and Development Policy, Knowledge Forum Religion and Development Policy, The Hague: Kennisforum Religie en Ontwikkelingsbeleid.

Kamminga, Menno R. (2001),

Onderweg naar overvloed. Naar een oecumenische visie op ontwikkeling en ontwikkelingssamenwerking, Zoetermeer: Boekencentrum.

- Klein Goldewijk, Berma (ed.) (2007),
Religion, International Relations and Development Cooperation, Wageningen:
 Wageningen Academic Publishers.
- Landes, David (1998)
The Wealth and the Poverty of Nations. Why Some Are So Rich and Some So Poor?, New
 York/London: W. W. Norton & C.
- Marshall, Katherine & Lucy Keough (2004),
Mind, heart and soul in the fight against poverty, New York: The World Bank.
- Narayan, Deepa e.a. (2000),
Voices of the poor: Can anyone hear us?, New York: The World Bank.
- Roy, Olivier (2003),
De globalisering van de Islam, Amsterdam: Van Genneep.
- Thomas, Scott M. (2005),
*The global resurgence of religion and the transformation of international relations. The
 struggle for the soul of the twenty-first century*, New York: Palgrave Macmillan 2005.
- Sen, Amartya Kumar (1999),
Development as Freedom, New York: Oxford University Press.
- Tyndale, Wendy R. (2007),
Visions of Development. Faith-based Initiatives, Hampshire: Ashgate Publishing Ltd.
- Wensveen, Louke van (ed.) (2008),
*Transforming Development. Exploring approaches to development from religious
 perspectives*, Utrecht: Knowledge Centre Religion & Development.
- Wal, Koo van der & Bob Goudzwaard (red.) (2006),
Van grenzen weten. Aanzetten tot een nieuw denken over duurzaamheid, Budel:
 Damon.